

Narcisa Ştiucă

Módszerek és eljárások az orális történelem vizsgálatában

A narratívumok kutatása az egyik legnépszerűbb kutatási irányzat, annak ellenére, hogy az adatgyűjtés módszerei és technikái sokszor esetlegesek. Olyan mértékben szorította ki a klasszikus kutatási módszereket, mint ahogyan a filmezés a fényképezést. (E két változásra talán épp ugyanabban az időben került sor.) A jelenséget az magyarázza, hogy az emberek nagyobb hajlandóságot mutatnak tapasztalataik és életszemléletük elmondására, mint a megélt események személytelen, semleges formában való megörökítésére. Azaz, nem szívesen mondanak le a megfigyelői szerepről, azért, hogy mindössze egy történet szereplőivé, esetleg főszereplőivé váljanak.

Az élet és a társadalom történetének ilyen típusú megközelítésében alapvető probléma az „élettörténet” és az „orális történelem” különválasztása. A kettő közötti különbség ugyanis nem csupán a terminológiából, a perspektívából és az egyéni stílusból ered, hanem lényegbeli természetű. Véleményem szerint az élettörténet rögzítésével hozzáférhetővé váló információk és vallomások nem világítják meg a hivatalos történelemmel való kapcsolódásokat, és még kevésbé tekinthetők a hivatalos történelem alternatívájának, kiegészítőjének. E kijelentést azzal támasztom alá, hogy a személyes élettapasztalatok előadása kiváltképpen és elkerülhetetlenül szubjektív jellegű, s a kutató nem szembesítheti őket az eseményekkel kapcsolatban megörökített igazságokkal, hanem feltétel nélkül kell elfogadnia őket. Az autobiografikus történetek megszerkesztése során pszichikai folyamatok is érvényesülnek. Az emlékezés során alkalmazott pozitív vagy negatív szelekció – amelyet az emlékező személy egyénisége, vagy a mesélés, a rögzítés kontextusa diktál – számunkra lényegesnek tűnik. Másrészt, a homodiegetikus szövegek csak ritkán kapcsolódnak heterodiegetikus szövegekkel, minthogy az egyén csupán saját tapasztalatainak közlésében érdekelt, s ezeket nem kívánja összehasonlítani, szembesíteni más személyek tapasztalataival.

Úgy véljük, hogy a narratív kutatásnak két lényeges feltételt kell teljesítenie ahhoz, hogy az orális történelem vizsgálatára alkalmas legyen. Mindenekelőtt, meghatározó történelmi esemény vagy korszak felé kell irányulnia (pl. világgégek, totalitárius korszakok), az egyén története eszközként szolgál a múlt képének rekonstruálásához. Azaz, a kutatásnak a társadalomtörténet irányába kell gravitálnia, s nem a személyes történelem felé. (Mert valójában a cél időben távoli események megértése azoknak a személyeknek a véleménye, ítéletei, értékelése és érzelmei alapján, akik vagy megélték az eseményeket, vagy szemtanúi voltak azoknak.) A második feltétel az, hogy a szájhagyomány kutatása számára elérhető legyenek olyan dokumentumok – feljegyzések vagy szemtanúk vallomása – amelyek alátámasztják vagy cáfolják, de mindenképpen ellenőrizték és igazolják a felidézett események hitelességét. A megélt eseményekkel kapcsolatos vallomások csupán ebben az esetben helyezhetők a hivatalos feljegyzések mellé.

Az orális történelem típusú **narratív kutatások előkészítése** különbözik a más néprajzi kutatások előkészítésétől. Megalapozásához át kell tekinteni a szakintézmények (Kortárs Történelmi Kutatóközpont, Kommunizmus Büntetteit Vizsgáló és a Román Száműzöttek Emlékét Ápoló Országos Intézet, a Holocaust Kutatás Nemzeti Intézménye), továbbá a hely- és megyei hatóságok, különböző egyesületek (a Háborús Veteránok Nemzeti Szövetsége, az 1989-es Forradalmárok Szövetsége, a Volt Politikai Foglyok Szövetsége megyei fiókjai), egyházi és oktatási intézmények levéltárait. Jelentős adatokat eredményezhet a média-archívumok áttekintése: a korabeli sajtó, a hang- és videofelvételek, a fényképparchívumok. Egy következő szakaszban ezek az adatok kiegészíthetők a családi archívumokban megőrződött dokumentumokkal, amelyek a maguk rendjén szintén történelmi értékkel rendelkeznek (adománylevelek, tulajdonlevelek, örökség-levelek, bírósági határozatok, kisajátítási okiratok, anyakönyvi és katonai iratok, oklevelek és kitüntetések stb.).

Az így begyűjthető információk a kutató számára egyáltalán nem mellesesek. Egyrészt, alaposan felkészülve jelenik meg az interjúalany előtt. Másrészt a felkészülés az elhangzó vallomások megértéséhez tágabb horizontot nyit meg, s ami szintén végtelenül fontos, az elhangzó szubjektív vallomásokat szembesíteni tudja a dokumentumok által egyhangúlag elfogadott és szentesített igazságokkal. Ez az eljárás semmiképpen sem minősül a kutató részéről megnyilvánuló bizalmatlanságnak. Inkább

deontológiai szempontból szükségszerűség, és miért ne, egy ma már elavult követelmény, az objektivitás megvalósulása. Nem utolsósorban egy szolid és körültekintő, sok forrásra alapozott dokumentálódás az interjú előkészítését könnyíti meg (az interjú helyszínének megválasztása, a beszélgetés és a kérdés menetének meghatározása).

Az interjúalanyok (adatközlők), a központi témában jártas személyek megválasztása élesen elhatárolja az orális történelem kutatását az antropológiai (etnológiai) kutatástól. A kutató nem a hagyományos típusú közösségekre figyel, hanem olyan másfajta struktúrákra (szervezetek, egyesületek és formálisan létrehozott csoportosulások), amelyek státusát általában a törvények is szentesítik (veteránok, politikai foglyok, a totalitarizmus, az 1989-es forradalom áldozatai, a tulajdonukból kiforgatottak).

Azonban mégsem hanyagolhatjuk el azt a segítséget, amit rurális környezetben egyes hagyományos intézmények nyújtani tudnak. Ilyenek a szomszédság, az életkori, a nemi, akárcsak a felekezeti csoportok. S ezt azért is hangsúlyozzuk, mert az autobiografikus narratívumok a történetmondás aktusának meghosszabbításai. A történetek kiterjesztése egy olyan társadalmi keretet feltételez, amelyben a történetmondó kapcsolatba kerül azzal a hallgatósággal, amelynek folklorisztikai értelemben az a hivatása, hogy biztosítsa a variánsok körforgását, átadását, vagy épp létrehozását (Constantinescu 1988).

A kutató az **interjúalany (adatközlő) kiválasztásában** és elismeretében előnyösen kiaknázhathatja a közösségről szerzett, a közösségi hierarchiával kapcsolatos ismereteket, különösen akkor, amikor az emberek masszív csoportjai által megélt tapasztalatokat vizsgálja. Mondhatni, ilyenképpen az etnológiával konvergens ponthoz érkezőnk, mert legalábbis az előkészítő szakaszban a „típus-adatközlőkre” (Brăiloiu 1931: 12), a „szakosodott adatközlőkre” (Bonte–Izard 1999) figyelünk, azokra az ismert, elismert személyekre, akik gazdag, tekintélyes tapasztalattal rendelkeznek, amely mind a témánk szempontjából releváns, mind a kikérdezett társadalmi kategória szempontjából. A jól meghatározott helyzetekben (találkozók, megemlékezések, hivatalos közlemények) a hagyományos csoporton belüli kommunikációban kipróbált, csiszolódott narratív kompetencia alapján az egyének különböznek egymástól, s a kiválasztás különösen akkor előnyös, amikor a narratívumok formáját kívánjuk elemezni.

Amint azt korábban jeleztük, a **források előállítás**a nem történhet meg a két előző szakasz aprólékos megtevétele nélkül. Az antropológiai/

etnográfiai jellegű kutatások esetén a kutató a közösség érdekében, a hagyomány jegyében végrehajtott tetteket és eseményeket kíván rögzíteni, egy relatíve homogén közösség jellegzetes, több generáción át alkalmazott kulturális örökségének megőrzését és átadását kívánja regisztrálni. Amikor viszont az élettapasztalatokra vonatkozó információkat gyűjt, adatközlőitől arra kér engedélyt, hogy behatoljon intimitásukba, emlékeiket felbolygassa, arra ösztönzi őket, hogy újra átéljék és megosszák ezeket. Ez a kutatóra nézve más magatartást és nézőpontot tesz kötelezővé, mind a beszélgetés, mind a teljes kutatás idején, s a deontológiai normák szigorú betartását írja elő.

A rögzítés legalkalmasabb módszere a félig strukturált (*interviul semi-directiv*) vagy strukturálatlan interjú (*interviul non directiv*) (Géraud–Leservoisier–Pottier 2001). Tapasztalt kutatók esetében eredményes lehet a *mélyinterjú (convorbirea)* (irányított beszélgetés), valamint a *társalgás (conversația)* (laza beszélgetés). Az adatközlők jegyzékének összeállítását követően a terepmunkához szükséges kutatási eszközök előkészítését az teszi szükségessé, hogy az etnográfiai és antropológiai kutatások adatgyűjtésétől eltérően a narratív kutatások tematikája adekvát kell hogy legyen, összhangban kell lennie a személyek egyéni tapasztalatával. Az interjú kérdéssorának összeállításában a szociológiai és az antropológiai kutatásmetodológia mégis segítségünkre lehet, tekintve hogy a jól kiválasztott kritériumok szerinti mintavétel érdekében a kutatónak minden adatközlővel való találkozás esetében a beszélgetést az illető személy egyéniségéhez, kognitív és kommunikációs készségeihez kell igazítania.

A kutatás néhány szempontjának alkalmazása az etnográfusok, etnológusok és folklórkutatók számára fakultatív jellegű, viszont megkerülhetetlen azok számára, akik az orális történelem vizsgálatára vállalkoznak. Mindenekelőtt az őszinteségről van szó, a kutatás céljainak explicit kifejtéséről, az adatok közlésekor kötelezően betartandó konfidencialitásról, az intimitás tiszteletben tartásáról, valamint a beszélgetés idején a bizalmas, szinte családi hangulat fenntartásáról. A deontológia és az érvényben lévő törvénykezés értelmében az adatközlő részese a kutató munkájának, ami mindkét részről a kölcsönös tiszteleten és bizalmon alapuló magatartást teszi kötelezővé. Következésképpen a kutatónak már a kutatás megkezdése előtt számolnia kell ezekkel a tényezőkkel, hogy a „játékszabályok” megsértésével, az őszinteség hiányával ne kockáztassa a munka elvégzésének esélyeit. A beszélgetőtárs bizalmának megerősítése céljából

neki is „cseretörténeteket” kell szolgáltatnia, amelyekkel a vizsgált történelmi időszakra vonatkozó ismereteinek meglétét, egy bizonyos üggyel szembeni szolidaritását érzékeltetni tudja.

A két kutatás hasonlít abban, hogy – ahogyan James Clifford mutatott rá – a kutató a meginterjúvált személlyel való „direkt szembesülést” követően készíti el a leírást (idézi Copans 1998: 91). Az orális történelmek nagyon terjedelmesek és szerteágazóak, a beszélgetőt azonban nem lehet minden kijelentése után megállítani. Akárcsak az etnográfusok és a folk-lórkutatók, a kutató feljegyzi a kevésbé világos és kevésbé kifejtett mozzanatokat, ezekre visszatér, s az így megszerzett válaszokat az interjúhoz mellékeli, s értékesíti őket a szöveg értelmezésében.

A kutatás célpontja kétségkívül maga a **tulajdonképpeni felvétel**. Olyan összetett folyamat, amely a kutató aktív jelenlétét feltételezi. J. Copans szerint a kutató „nem szeretne láthatatlannak, hiányzónak” (Copans 1998: 105), sem – s ezt már mi tesszük hozzá – egyszerűen a felvőkészülék kezelőjének tűnni.

Fontos a kutatónak az adatközlővel való nemverbális kommunikációja, „testnyelve”. A helyeslő gesztusok, a biztató tekintet, a gesztusok követése, a verbális megnyilatkozások – a tömör replikák, a látszólag retorikai természetű kérdésekre adott válaszok, a részletezés igénylése – az élénk társalgás fenntartásának és folytatásának garanciája, sőt olykor a feltétele is. A kutató aktív jelenlétének fontosságáról van tehát szó, arról, hogy – amint azt többek között Simon Ottenberg fogalmazta meg (idézi Copans 1998: 98) – a terepen készült feljegyzés, a terepnapló világosan láttatja a kutató véleményét, reakcióit, és az adott helyzetben kimondatlanul maradt kérdéseit is. Ezek maguk is a kutatás sajátos dokumentumai lesznek, annak ellenére, hogy nincs sem párbeszéd, sem szövegesített formájuk. Szöveggént állandóak, megváltoztathatalanok, párbeszédként pedig kontextualizálásra szorulnak. Ez utóbbi szükségessége a *résztevéő megfigyelés* hosszú időn át gyakorolt antropológiai/etnológiai módszeréből fakad. Az interjúkészítés környezetének (körülményeinek) leírása az adatközlőre vonatkozóan fontos adatokat szolgáltathat.

Az emlékezet őrzése az „idő relikviái” által történik. Ezek a fényképek, az oklevelek, a jogosítványok, a trófeák, a szuvenírek. De ilyen aktívizáló, olykor provokatív szerepük lehet közeli ismerősöknek is, akikkel az adatközlő korábban megosztotta kivételes tapasztalatait. És ebből két további kutatási módszer következik: a *szemtanúk meghallgatása* és a *kísérletezés*.

Másrészt, ha az etnológus kifejezheti azt, hogy munkavégzését az idő sietteteti, érzékeltetheti a „norma teljesítetlensége” miatti pánikhangulatát, az orális történelem kutatója számára ez megengedhetetlen, mert általa végzetesen befolyásolhatja a beszélgetést. Szükség esetén ismételten visszatérhet az interjúalanyhoz (s ez tulajdonképpen ajánlott is), amennyiben az adatközlővel barátságos kommunikációs kapcsolatot tart fenn.

Konkrétan, a visszatérés a bizalmat erősíti, kiegészítő információkat eredményez, hangsúlyozza a kutatás fontosságát, pontosítja a kutatás célját. Minthogy az orális történelem kutatásának alanyai nem egy kollektív jellegű kulturális hagyomány művelői és hordozói, mint az etnográfiai és folklorisztikai kutatások esetében, nyomasztó, frusztráló lehet számukra, ha egy esemény bizonyos mozzanatait kifejejtették vagy eltúlozták. Ezért a kutató kötelessége, hogy felkínálja számukra a kutató és – tekintve a kutatás célját – az utókor előtti „rehabilitálás” lehetőségét. Ilyenképpen az orális történelem kutatását kivételes tevékenységnek tartjuk, szemben az etnográfiai és folklorisztikai, lényegesen statikus kutatásokkal, amelyeknek a vizsgált orális kultúra elemeinek egy stádiumát kell megörökíteniük, leírniuk.

A szemtanúk meghallgatására visszatérve, ennek kötelező voltát hangsúlyozzuk. A fénykép, a magnószalag, a film, ahogyan F. Laplantine mondja, „azonnal véget vetnek a kérdéssel szembeni szkepticizmusnak, az értelmezéssel kapcsolatos kételkedésnek. Konstatálnak, hitelesítenek, garantálnak. A bizonyosság, az evidencia területéhez tartoznak, sőt mi több, a tények objektivitásának próbái” (Laplantine 2000: 111). Annál is inkább, mert a történelmi és jogi dokumentumok még akkor is a narráció megkérdőjelezhetetlen dokumentumai, ha a kutató nem is igényli kifejezetten ezek felmutatását a megélt események hitelességével szembeni kételemek eloszlátása végett. Más szóval, bármilyen természetű dokumentum a referencialitás szilárd alapját képezi. Ezek hiányában, amennyiben a kutatás és az elemzés során eltekint tőlük, a kutató az élettörténet élményszerű, ám tünékeny horizontjában marad.

A *kísérletezés* a kutató és az alany közötti labilis kommunikáció alternatívájaként használható, vagy pedig a kifejezetten emocionális megterheltség, a defenzív felejtés (önvédelmi pszichikai reakció) következtében előállt helyzetekben. Akárcsak a népi epika rögzítésekor, üdvös, célravezető vagy jószándékú kérdésekkel rekonstruálható például az elmesélt helyzet „hagyományos kerete”. Természetesen ilyenkor a kutatást fel kell

függeszteni mindaddig, amíg összegyűl egy olyan csoport, amely alkalmas az interjúalany meghallgatására, értékelésére és kiigazítására. Ez a kitérő azonban a kutatásra nézve csupán előnnyel járhat.

Úgy véljük, nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy ezeknek a kutató stílusához és mesterségéhez tartozó eljárásoknak úgy kell megjelenniük a terepmunka leírásában (a végső kulturális produktumban), hogy az ne vessen kedvezőtlen fényt az adatközlőre, hanem egyéniségét tegye érthetőbbé.

Az orális történelem egy szövegének kiadásra való előkészítése közös munka, s különösen az olyan esetekben, amikor az információkhoz hozzáadódnak a központi diskurzust igazoló és cáfoló emlékek (szerteágazó felvételek), a holográf dokumentumok másolatai és átírásai (levelezés, feljegyzések, feliratok, dedikációk, naplók és emlékiratok). Egyébként a feltárásnak három, az élettörténetek kortárs exegétái által is elfogadott módszere van. Ezek a *biografikus* (az életpályának egy külső személy általi megjelenítése), az *autobiografikus* (az önmegjelenítés) és a *dialogikus* (együttes megjelenítés) módszer. A harmadik az orális történelem vizsgálatára a legalkalmasabb (Pineau–Le Grand 2001: 101). Végeredményben az orális történelem kutatása olyan metadiskurzus, amely az élettörténeti magból indul ki, s az interjúalany és a kutató interakciójára reflektál.

A narratív kutatások módszertanának szerzői azt sugallják, hogy az **elemzés** vagy a tartalom vagy pedig a forma szintjén végezhető el. Az elemzés mindkét esetben vagy a teljes szöveget, vagy a teljes szöveg átírása után a belőle kiemelt kategóriákat vizsgálja. Amint látni fogjuk, a kutatás ezen a ponton a szociológia és a pszichológia, a logika és a filozófia, az irodalomelmélet és a nyelvészet módszereit veszi igénybe (Lieblich–Tuval–Mashiach–Zilber 2006).

A *tartalom holisztikus megközelítése* lehetővé teszi a történet központi magvának azonosítását, miközben arra figyelünk, hogy a mesélő mekkora teret szán bemutatásának, ismételten hogyan tér vissza hozzá, mennyi és milyen részletet fűz hozzá. Utólag, a *kvantitatív és kvalitatív elemzések* által megállapítható egyik vagy másik téma fontossága, ha összeszámoljuk a kontextusait, felmérjük bemutatásának terjedelmét, áttekintjük a bemutatásában előforduló ellentmondásokat, a más témákkal való kapcsolódásokat (kapcsolatok, utalások, flash-back, előrejelzések).

Munkafázisként a *tartalmi kategóriák elemzése* a szövegnek kérdések, feltételezések és hipotézisek szerinti, szövegszegmentumokra való

felosztását teszi szükségessé. A kérdések, feltételezések és hipotézisek igazolása vagy elvetése érdekében azoknak a szegmentumoknak a leltározására és elemzésére van szükség, amelyek tartalmazzák az illető témát, vagy akár egy olyan újabb, strukturált vagy félig strukturált interjúra, amelyben az interjúalany ismételt segítségét kérjük az adott kérdésben. Termékeny elemzési módszer lehet a *szabad* (ám figyelmes) *szövegolvasás*, amelyet követően összesítjük a szöveg sajátos kategóriákba való tagolására vonatkozó olvasói ötleteket (a szegmentumok felcímkézése a narráció által alkalmazott jellegzetes megfogalmazásokkal, amelyek mottó, leitmotiv vagy sztereotip formula szerepét töltik be; ezek lehetnek értékítéletek, következtetések, általánosítások).

A *forma holisztikus megközelítésének* célja a narratívumok három nagy típusba való besorolása, a *szándék* és a *narratív progresszió* szerint, amelyekhez hozzáadódik még a *kohézió* (a tárgy strukturálása, a narrátor látásmódja és az eseményben való elhelyezése, a narrátor azon képessége, hogy több cselekményszálát tartson fenn). Megközelítési módként sugalljuk az élet rendjének (reális kronológia), a valamelyik nemre jellemző sajátos struktúra követését, vagy akár más szempontok érvényesítését (életkor, szakmai és férfiúi státus, egy adott, vallási, etnikai csoporthoz való tartozás). A történet egészének elemzését irányíthatja a *kutatói perspektíva* is (a részletek íráti érdeklődés, értékítéletek, a narrátor érzelmeire való figyelés).

A *forma kategóriáinak elemzése* abból az előfeltevésekből indul ki, hogy az élettörténet tükrözi a gondolkodási folyamatokat; érzelmekkel terhelt, ugyanakkor az interperszonális kommunikáció pozitívan befolyásolja. Két elemzési típushoz folyamodhatunk: az *irracionális gondolkodás* (amennyiben abból az előtételtől indulunk ki, hogy ez jellemzi az alanyt) és a *racionális gondolkodás* elemzéséhez. Következésképpen, első esetben az ellenőrizetlen asszociációkat és emóciókat, a konkrétumoknak és részleteknek az absztrahálással és általánosítással, a konkrét szimbólumoknak a fogalmakkal szembeni preferálását, a dichotómiákat, a sztereotípiákat, a tekintélyes személyekkel szembeni passzív bizalom formáit stb. követjük nyomon. A racionális gondolkodás elemzése sokkal összetettebb, azokig a nyelvi szintekig ereszkedik le, amelyek fényt vetnek az absztrakt és/vagy szimbolikus fogalomalkotás képességére, a hasonlóságok és különbségek felismerésének képességére, a felelősségteljes gondolkodásra és a kritikai érzékre, és ismételten a narráció érzelmi telítettségére.

Azt tapasztaljuk, hogy az eddigi román publikációk – kevés kivételtől eltekintve – makacsul ragaszkodnak az autobiografikus narratívumok elemzéséhez, látható módon közömbösek a fentebb említett másik két elemzési modellel szemben. Szerintünk a dialogikus módszer döntő adatokat szolgáltatna az információknak általunk leginkább *szubjektív vagy alternatív történelemnek* nevezhető narratívumba való belehelyezéséhez. Alapjában véve az úgynevezett „orális történelem” csupán ellenőrizhetetlenül sok változata a hivatalos történelemnek, amelyek magukat igaznak állítják. Minthogy azonban individuálisan megélt élményekről van szó, amelyek bizonyos körülmények között kerülnek előadásra, „a történelmi igazság e más arcait” alaposan kell leírni, magyarázni, dokumentálni. Ebben az esetben ugyanis nem csupán az étikus és az émikus perspektíva egyszerű szembeállításáról van szó, mint az etnológiában. Szerintünk ez lenne a kutató feladata, s nem csupán a történetmondás provokálása többé vagy kevésbé ihletett kérdések által.

Összefoglalva, két olyan követelményt emelünk ki, amelyek érvényesítése a román kutatók és kiadók élettörténet kutatását orális történelem kutatássá alakítaná át. A kutatásnak szigorú módszereket kell követnie (anélkül, hogy a modernség kedvéért megszakítaná a kapcsolatot az antropológiával és annak tapasztalataival), s a kutatónak szüksége van a pszichológia és a kommunikáció-, a társadalomtudományok és a humántudományok területén való felkészültségre.

Keszeg Vilmos fordítása

Szakirodalom

- BONTE, Pierre – IZARD, Michel
 1999 *Dicționar de etnologie și antropologie*. Polirom, Iași, 430–433.
- BRĂILOIU, Constantin
 1931 Schiță a unei metode de folklore muzical. *Boabe de grâu* II. (4) 8–16.
- CONSTANTINESCU, Nicolae
 1988 *Implicații teoretice în delimitarea categoriilor narrative contemporane. Memoriile Secției de Filologie. Literatură și Artă X*. 97102.
- COPANS, Jean
 1998 *L'enquête ethnologique de terrain*. Nathan, Paris

- GÉRAUD Marie-Odile – LESERVOISIER Olivier – POTTIER Richard
2001 *Noțiunile-cheie ale etnologiei (Analize și texte)*. Polirom, Iași, 40–42.
- LAPLANTINE, François
2000 *Descrierea etnografică*. Polirom, Iași
- LIEBLICH, Amia – TUVAL-MASHIACH, Rivka – ZILBER, Tamar
2006 *Cercetarea narativă. Citire, analiză și interpretare*. Polirom, Iași
- OTTENBERG, Simon – SANJEK, Roger
1990 *The Makings of Anthropology*. University Press, Ithaca
- PINEAU, Gaston – LE GRAND, Jean-Louis
2001 *Les histoires de vie*. Payot, Paris

